

од стране народне. И кад је у место тога изнесено питање о сређивању и ушоравању села, Скупштина га одбаци.¹

После овога издаване су противу растурања села само појединачне забране, али озбиљног покрета није било. „За владе Кнеза Милоша, вели Вук С. Караџић 1852. године, брат његов Јефрем нагонио је Мачване, особито по селима око путова, да граде куће у ред, а то се по том почињало и у Шумадији, али сад о том већ не мисли нико више.“²

ШИРЕЊЕ АРНАУТА У СРПСКЕ ЗЕМЉЕ

од Р. Т. Николића

Ширење Арнаута у Српске Земље било је на свој линији између Проклетија и Јабланице према И. Негде је било јаче, негде слабије. У извесним правцима Арнаути су отишли и расули се далеко према И. и СИ. а продирање на широј линији ишло је поступно. То је зависило од различитих околности, особито теренских, а било је и других утицаја; нарочито у наглom ширењу њихову према Србији.

Већ у првим данима свога надирања Арнаути су захватили области на додирној линији српског и арбанашког елемента у сливу Дрима. Познате су судбоносне године у другој половини XVII века (1688—1690)³ када су заузели крајње западне српске крајеве: Дукађин (почетком XVII века). Метохију, Подриму, Опоље, Гору, Љуму, дебарске области. Зна се и судбина српског елемента у тим крајевима, који је услед силних зулума највећим делом преврнуо вером и махом се поарнаутио, једним делом избегао, а нешто местимице заостало.

Из тих крајева су избегли Срби, који се нису хтели потурчити и у опште сносити зулуме. Они чине нарочиту миграцију, која се запажа у западнијим српским крајевима. Таквих досељеника има већ у првим блиским областима на И. У Горњој Реци има их из блиске шарске области Горе. Близу

¹ Ч. Мијатовић, Један конзулски извештај о Србији 1837. (Споменик XVII, 44).

² Вук. С. Караџић, Српски Рјечник, код речи село.

³ Јов. Н. Томић. О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку. Београд 1913. с. 40—42, 71.

Тетова има их од Дебра у селу *Варвари*. У истој селу има их од Малесије (Ковачевићи). Свакако ће их бити и у блиским варошима: Кичеву, Гостивару, Тетову и даље на И. У ову миграцију треба рачунати и досељенике из даљих западних крајева Арбаније, где је било српских насеља. Тако у мавровској котлини у селу Нићифорову има Срба досељеника из Мата.

По заузећу тих првих додирних области настало је даље надирање и ширење Арнаута према И. и СИ. На реду су им биле планине: Кораб, Шар, Црнољева, Чичавица, Девич. Оне су у први мах биле арамијске планине, нарочито Шар и Кораб; по њима су крстариле само арамије, који су сасвим уништили сточарење становника блиских српских крајева западно од тих планина. Такав је Кораб био до последњих дана — пуста, разбојничка планина, по којој се виђало само по које арбанашко стадо чији су чобани, и ако Арнаути (дотичних крајева), били свакога момента готови за борбу са арамијама, својим саплеменицима из даљих западних крајева. Том су приликом Арнаути заузели наше по тим планинама и у први мах местимице отпочели сточарски рад. На тај су начин ове српске планине, на којима је номенклатура махом српска, пале у руке Арнаутима.

Зауевши алијски регион тих планина, Арнаути су лакше могли захватити њихове источне стране и спуштати се у блиске котлине. Познато је, да су у томе правцу претходно приређивали читаве пљачкашке походе. Организовани по 300 њих са својим барјактарима прелазили су даље на И. и отимали по 5000 брава стоке, водећи формалну борбу у случају потере. Тиме су они себи припремали терен за насељавање.

Све је то ишло у правцу превоја и долина, између којих су ови. На тим прелазима нарочито по Корабу и данас има трагова од бусија арамијских.

Да поменемо овде неке главније прелазе на Корабу и Шари, преко којих су се Арнаути ширили према И.

Једна од главних капија њихова ширења из области Црнога Дрима према И. јесте дубока преседлина између Шаре и Кораба, као и јужно од Кораба долина Радике. Превоји на билу Корабову, који су обично између два супротна цирка (Лакете Ципет између Ујткарара и Граме, Скртац, Хурда Пелес и др.) служе као једина места за блиске локалне везе између источних и западних страна Корабових. Данас су та места махом по злу позната, нарочито по крађи стоке, коју туд гоне.

На Шар Планини главнији су прелази били у изворишту Тетовске Бистрице и Боговинске Реке, а доцније и севернији превоји. Туда су прелазили Љумљани и Горани. Љумљани данас туда држе све бачије. На једној бачији под *Коблицом* била је 1911 г. и стока љумског барјактара (Хамида из Бичана). Један је од њихових прелаза био на превоју јужно од Баба-Асанице, одакле према Тетовској Бистрици почиње долина Тепеновске Реке („Прои Тепеновс“), леви изворни крак Тетовске Бистрице. Туда и Горани прелазе на путу за „гурбет“, код места *Три Куле* у Бродској Планини. Са тим су прелазом у вези многобројне погибије путника печалбара. Други је прелаз за Љумљане на Ј. од Цинибеге преко превоја између циркова, а у правцу Боговинске Реке. Данашње село Ново Село, раније српско, населили су махом Љумљани. Таквих превоја има и јужније.

Северно од Шаре теренске су прилике подесније за лакше ширење на И. према Качаничкој Клисурси, Косову и Лабу. У том су правцу Арнаути и много јаче надирали и приближавали се Србији.

У ширењу Арнаута на И. од Шаре и Кораба највећма учествују области Дебар и Љума, а северно од Шаре свакако племена северне Арбаније; њихових преставника је било у долини Топлице и Јабланице, као што ћемо видети.

Захвативши те планине на линији Кораб—Девич Арнаути су се почели спуштати у блиске источне котлине. Најпре захватају и расељавају планинска села на ободу тих котлина (Косова, Полога, Реке, Кичева) нарочито са западних страна, а потом се шире по котлинама и настављају даље ширење на И. и СИ., држећи се махом клисура и планинских крајева.

О томе њиховом засељавању у овим источнијим областима зна се више и поузданије. Оно је било крајем XVII и поглавито у XVIII веку и у првој половини XIX века. Тако је познато, када су Клименте заселиле Пештер и поарнаутили се, примивши мухамеданску веру 1700—1711 г.¹ Даље је довољно нагавештено ширење Арнаута ка Кичеву, Гостивару и Тетову.²

¹ Јов. Н. Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку. Београд 1913 год. с. 82.

² Др. Ј. Цвијић, Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва с. ССIV—ССIX.

Ја ћу овде изнети извесне појединости о ширењу Арнаута по Горњој Реци и новије податке о њихову засељавању по Пологу, Кичеву и Качаничкој Клисурси.

Област *Горња Река* свакако спада у ред оних области на И. од Шаре и Кораба, које су понајпре почеле да губе српско обележје. Српски елемент почео је да слаби са опадањем православања и са исељавањем, које је било с тим у вези. Што се и до сада прилично очувао има се захвалити окретности и живавости Рекалија. Страховите су биле прилике, у којима су ови до последњих дана живели; морали су се на све начине девијати ради свога одржања.

Мухамеданизирање Горње Реке, чим је почело, ишло је брже на З., а спорије према И. Познат је факт, да је оно скоријег датума и да су сва села Горње Реке била православна; цамије су релативно скорије и нове, а цркве су давнашње.

Прва појава турчења у Горњој Реци доводи се у везу са појавом јаничара из ове области, што је могло бити крајем XVII а нарочито у XVIII веку (прва половина). Становници су прелазили у мухамеданску веру махом због зулума, да се заштите. Има села, где је био један брат хришћанин, а други мухамеданац, како би га овај штитио, као што је случај у селу Бродцу и другде.

О томе мухамеданизирању Горње Реке, поменућу неколико примера.

Преци данашњих становника села *Штировице* сви су били хришћани („свите раја били, рисјани били“). О томе има доказа различите врсте. Многи су се и доселили као „Латини“, па су овде примили мухамеданску веру, а остали су били од давнине хришћани. До пре 90 година познато је у овоме селу, да су деца била обрезања, а жене и очеви су били хришћани и сарањивали се у хришћанском гробљу у сели Речи. („Ја ги стасав, вели један, жени и мужи рисјани, а деца Турци“¹). Таква су била и блиска љумска села: Радомир, Церен, Буштрица, Плоштен и др. Даље се зна, да је црква у Штировици скоро разрушена („Сега го расипале црква“) и да је у опште

¹ У шарској области Гори било је случајева, да су се најпре турчили старији људи, па су они после све по кући турчили. То су чинили они сточарски трговци, који су гонили стоку на Ј. у Епир и могли су пролазити за те крајеве само као Турци, те су због тога примали мухамеданску веру тамо даље од свога краја. Био је један случај у Гори, да је брат, који се потурчио, наредио, да му убију брата, који се није хтео турчити и тиме га застиђавао.

прелаз у мухамеданску веру од релативно скоријег времена. Позната су и имена оних, који су највише допринели мухамеданизирању хришћана у Штировици (неки Шабан ага). И данас има појединих назива у селу, који су остали из доба хришћанства. Тако постоје стара презимена српска: *Дојовци*, а познато је, да су раније у селу биле породице *Остојановци*, *Крстићовци*. Даље се зна, да су се три брата, који су заселили Штировицу, звали: *Божин*, *Тоса-Илија* и *Бело*. Данас се по њима зову и сеоске планине, које су они захватили. Даље у селу постоје називи чесме *крој Алекси* — чесма Алексина (у Ибрахимовој Мали), *Крстиа Камен* и др.

У селу *Танушању* има мухамеданских породица, чији су преци као хришћани давали манастиру бигорском поклоне и имена им се знају. Таквих доказа о ранијем хришћанству данашњих Мухамеданаца има и за многа друга села Г. Реке.

Исти је овај случај мухамеданизирања задесио и становнике многих других села Горње Реке, где јаче, где слабије. Насеља ове области на З., под Корабом, брже су и у јачој мери мухамеданизирана, но она источнија. У Танушању, Речи, Жу-жњу, Нистрову, Ничпору већи је део становника прешао у мухамеданску веру, а већ у Бродцу је неколико кућа „Турака“, који су пре 90—100 година били хришћани.

Тај процес слабљења православља и с тим у вези српског обележја у мноме је *помогла* миграција из блиских западних крајева у сливу Црнога Дрима. Та је миграција свакако давнашња, а врло је јака у Горњој Реци, као што ћемо видети. Изгледа први су почели да примају мухамеданску веру представници те миграције, а њени познији досељеници као да су и долазили као мухамеданци. Они су *помогли* опадање православља и српског обележја, а *добринели* арнаућењу ове области.

Та миграција из слива Црнога Дрима, из тако зване Дебарске Малесије, веома је карактеристична за Г. Реку, данас она даје главно етничко обележје ове области. То су досељеници арнаутскога говора, с њом је у вези арнаућење овога краја; даље према И. арнаућења је било само местимице у мањем обиму. Ова је област планинска, забачена, долином Радике и преко Корабових превоја са јаким је наслоним на западне арбанашке крајеве, окуда су стално долазили и пролазили досељеници даље на И.; због тога је ова миграција очувала своју, арбанашку, националну боју, и ако је променила

веру. То је пак било олакшано у толико пре, што је српски елемент стицајем анархије измицао према И.

Али треба имати на уму, да је ова миграција постала пресудном за етничко обележје ове области у најпозније турско доба, када је почело ширење мухамеданства. Пре тога православље и српски елемент одређивали су етнички карактер овога краја. Стање је етничко јамачно било исто као сада у мавровској котлини, која спада у обим Горње Реке и етнички чини целину у сваком погледу са српским насељима Горње Реке, само је у овој говор арнаутски, а у мавровској котлини српски; има мухамеданаца, али су ништавни према српском елементу, и они говоре српски. Да је то тако било види се и по миграцији, које је било и из чисто српских крајева. У Горњој Реци има досељеника из Горе (Бродец), од Куманова, од Билаче у врањскоме крају (у Речи), а свакако ће их бити и из других српских крајева. Ти су се досељеници и до данас одржали у православној вери, само су примили говор арнаутски и њиме се у кући и ван ове службе (не знају српски, изузев по коју реч).

Ове западне миграције има у северо-западном делу Горње Реке: у Штировици, Речи, Стрезмиру и блиским селима.

У селу *Штировици* има на 45 кућа пореклом из *Шелиће*, с леве стране Црнога Дрима, где су им преци били хришћани, а овамо дошли, пошто су се потурчили. И данас знају у Шелити за свој фис, који се зове *Колец*. Блиско село *Реч* заселили су досељеници из Речи с леве стране Црнога Дрима према ушћу Велешице у Црни Дрим; по томе је и данашње име села Реч. Отуда је на 17 кућа. На 8 кућа је (Пурелејци) пореклом из места „Пуреј“ у Лурји. Од тих Пурелејаца у блиском селу *Стрезмиру* има 5 кућа. У овоме селу породица *Нуравак* (4 к.) су потурице, дед им се звао Новак, а његов син потурица *Нуро*. *Димитријевићи* (2 к.) у истоме селу добегли су из Нистрова од зулума.

Тих досељеника са З. (из слива Црнога Дрима) свакако ће бити и у другим селима Горње Реке.

На тај је начин у последње доба преовладала у Горњој Реци ова западна миграција. С њом су у вези и извесне етничке одлике овога краја. Место српскога говора, којим су се Рекалије служили раније¹ и с којим је у вези сва данашња

¹ Има помена, да су се у Дуфу пре 90 година служили српским говором.

номенклатура Горње Реке, почео је да се шири говор арнаутски. И данас је у Горњој Реци говор арнаутски и у кући и ван ове — српски се мало зна или ни мало, што је случај нарочито код женског света.¹ Само мушки знају српски, неки са свим мало разговарају српски само са нама, а међу собом одмах окрену арнаутски.² У том погледу изузимала су се у Горњој Реци само села мавровске котлинице, где се очувао говор српски и код женског света, њиме говоре и потурице, којих има у некима од тих села.

Али српско обележје у Горњој Реци није почело слабити само услед појаве мухамеданства и јачег миграрања са З., већ и услед исељавања, које је настало нарочито са ширењем мухамеданске вере.

Јамачно се један део српскога живља поарнаутио и за време православља, када је настала анархија, која је постојала као редовна појава у овој области. Да је пак велики део примио мухамеданску веру и потом се поарнаутио, довољно је наговештено.

За онај део српскога народа, који није мењао веру и национално обележје настали су били тешки дани. Услед нечувених зулума,³ нарочито приликом ширења мухамеданства, становништво се *исељавало*. Тог је исељавања јамачно било и раније, чим је настало јаче миграрање са З. На тај начин са З. испред арнаутске миграције, која је као накнадна, настаје једна српска миграција према И., махом услед крви и зулума. Ти се исељеници према И. могу да прате у насељима источно од линије арнаутоскога надирања. Многи су напуштали огњишта нарочито у доба, када су поједина села почела да примају мухамеданску веру. Тако на пр. таквих досељеника има из крајњих западних села Горње Реке, која су се прва почела да турче, у блиска источна села, која су остала хришћанска. Породица нашег данашњег свештеника у Бродцу (Г. Река) пореклом је из блискога села Штировице;

¹ За време бављења о Ускрсу 1913. г. у селу Бродцу у једној кући женска једна знала је рећи само: „Христос Воскресе“, „Жи ми Господ“ и ништа друго. По осталим кућама није се ни то знало (ни у кући свештениковој). Приметна је била особита радост и усхићење код женскога света услед појаве наших војника.

² То је код наших старешина у први мах изазивало сумњу, док нису упознали област и становништво.

³ Један је мухамеданац из Штировице пекао једног из Ничпура, док му очи нису прсле.

његови су стари добегли у Бродец, када се Штировица почела да турчи. Данас у Штировици нема ниједне хришћанске куће. Осим тога ових досељеника има у насељима (селима и варошима) блиских области источно од Шаре и Кораба, а и далеко, у местима, где су се становници овога краја бавили ради печалбе (по Србији, Бугарској, Румунији и другде).¹

Последњих деценија пре ослобођења ових крајева (1912/13 год.) настале су врло мучне прилике за хришћански елемент у Г. Реци. Као да је био нарочито припреман рад на уништавању српских насеља у овој области. Томе су највише допринели становници Штировице и Трнице; у Штировици су почели да формирају нарочити центар за арбанашку националну ствар. Арнаути тих села, управо Арнаути били су најгори по српски елемент у Горњој Реци. Од њихових зулума и недела Срби су из многих села великим делом избегли још пре неколико деценија и жалосно је било посматрати (марта 1913) њихове куће (на пр. у Речи, Стрезимиру): напуштене, зидови се почели да руше, кровови прокисли, ограде начете — нигде живе душе. Села, која би могла имати на стотину кућа, спала су на 20—30 кућа. Стрезимир је пре 20 година имао на 65 кућа, а априла 1913 г. у њему је било 18 кућа. Село Бродец би имало на 200 кућа, да се нису становници исељавали, а сада је на 80 српских и 6 мухамеданских.²

Према свему томе види се, да се главна маса становника Горње Реке поарнаутила, нарочито, када је примила мухамеданство, али је исељавање било местимце у јачој мери.

Са захватањем Г. Реке, која је на источној страни Кораба, ишло је напореда и захватање источних страна Шаре, као и спуштање Арнаута ка *Кичеву, Горњем и Доњем Пологу, Качаничкој Клисури* и осталим областима, које су северно и јужно од ових.

И овуда су се Арнаути насељавали насилнички, а по том и милом и силом; последњих година заузели су имања многих Срба и путем задужења.

Ширење Арнаута ка Кичеву ишло је преко мавровске висоравни (Влајеница), Бистре и Јаме, а источном страном Шаре

¹ И Арнаута има тако далеко одсељених. Из Штировице има одбеглих од крви у Гостивар, Ниш, Дубницу, Цариград.

² Велики део тога избеглог становништва вратиће се, како говораху они, што су заостали.

у правцу свих шарских долина према котлини тетовско-гостиварској и Качаничкој Клисуре, почев од изворне долине Вардареве па до Пустенице и Лепенца.

Према пореклу, откуда су се Арнаути досељавали види се, да су за ове области најактивнији крајеви Љуме и Дебар, а било је досељавања из Горе, Мата, Мирдита, Реке Доње (Торбеша). Досељеника из Љуме и Дебра има свуда на линији Качаник—Тетово—Гостивар—Кичево. Само по релативном броју ових и извесним другим досељеницима има неких разлика између појединих области. Тако се арбанашке миграције Доњег Полога са једним делом Качаничке Клисуре (долина Пустенице) разликују у неколико од миграција Г. Полога и Кичева. У области Доњег Полога и у долини Пустенице (Качаничка Клисура) миграције су махом из Љуме, Горе, има је од Дебра, Мирдита, али је слабија. Међу тим у области Горњег Полога и према Кичеву јача је миграција од Дебра, нарочито од Гостивара ка Кичеву, има досељеника и од Мата, Мирдита, а Љумљана све мање — уступају место Дебралјама.

Арнаути у сливу реке *Пустенице (Качаничка Клисура)* пореклом су из Дебра и Љуме. Преци Арнаутина Османа у селу *Пустенику* дошли су од Дебра, а има досељеника и од Љуме. У блискоме селу *Сечијшићу* има такође досељеника од Дебра. У селу *Длубочици* има досељеника од Љуме („Љуманци“) као на пр. преци Арнаутина Мемиша, који су пре 100 година добили из Љуме због крви. У селу Јажинцу има досељеника из Калиси до Љуме.

Иста се миграција запажа и у блиским селима према Подгору (тетовском) и Доњем Пологу.

Исто је тако и у *Д. Пологу* и *Подгору*. У с. *Доброшћу* има Арнаута пореклом од Љуме (на 20 кућа), Дебра, Качаника, из с. Вешала. У с. *Слатини* има их пореклом од Дебра (Торбеша из Ђафе), из Горе (из с. Топојана), од Гостивара. У с. *Селцу* (у долини Тетовске Бистрице) Арнаути су пореклом из Љуме, има Фанда, а и досељеника из Горе, за које се зна да су говорили српски, као и Торбеша у Слатини.¹ У *Горанцу* има их од Љуме, Качаника, Покрвеника.

У области *Горњега Полога* арнаутска миграција види се из ових примера. У с. *Врушкоју* има Арнаута пореклом од

¹ Очеви данашњих Торбеша у овоме селу нису знали арнаутски, говорили су српски, а садањи њихови потомци говоре арнаутски.

Дебра. У с. *Орђушу* има досељеника од Љуме и Малсије. У *Г. Вањци* има досељеника од Дебра и Мата. У *Д. Вањци* има досељених Арнаута из Реке, даље из с. Падалишта (на средокраћи између Гостивара и Кичева). У неким селима близу Гостивара има досељеника и из Мирдита. У блиским шарским селима *Урвичу* и *Боловјану* живе Торбеша. У *Новоме Селу* има 5 махала: *Штековска, Чайровска, Мармајтовска, Мришиновска* и *Десовска*, свега на 120 кућа. Становници тих мала пореклом су из 5 села одмах западно од Шаре, за једно знају, да се зове Чајла (у Љуми).

Према *Кичеву* као да учествују махом досељеници од Дебра, а има их и са других страна. Тако на пр. село *Сој* (блиско Кичеву, на путу за Битољ), које има 35 кућа, чине три породице пореклом: једна од Дебра, друга од Мата, а трећа од Тоске. У селу *Песочану* (на путу Кичево—Охрид, у сливу реке Сутеске, десне притоке Црнога Дрима) Арнаути су великим делом пореклом од Дебра.

Сва су данашња арнаутска насеља на источној страни Шаре махом на местима бивших српских села, што најбоље показује номенклатура и села и свих објеката сеоских, а и друге појединости.

Тако на пр. данашња имена села у сливу Пустенице (Качаничка Клисура), где сада живе сами Арнаути, јесу српска: *Пустеник, Котлина, Длубочица* („Глобочица“), *Стража* и др. У свима тим селима постоје развалине старих црквица, које су, изгледа, релативно скоро напуштене; једну сам такву видео у селу Пустенику. У селу Котлини и данас има кућа, које су Срби зидали и у њима живели, па одбегли у Подгор (тетовски) и живе по чивлуцима. У с. Вратници (Подгор тетовски) једна се маља зове Длабочани, јер су становници (Срби) у њој пореклом из села Длубочице у сливу р. Пустенице под Љуботеном (арн. „Глобочиц“), а најмлађи су досељеници у овоме селу *Којићевци*, који су пореклом од старе породице Којића у с. Врбану на Косову, побегли су од Арнаута, који су почели то село да заузимају. Данас у Длубочици нема ни једне српске куће. У Подгору се јаче осећала власт паше, те Арнаути нису могли ништа чинити. Међутим било је и паша, који су Србе расељавали.

Даље исти је такав случај данас у *Доњем Пологу* са селима: *Слатином, Доброшћем, Горанцем*, у којима се до данас очувао српски живаљ, који је ту био од старине. *Горанце*

је старо српско село. У њему је раније било, веле, 7 црква и из села онда излазило 90 „атлија“. У њему данас има на 60 кућа арнаутских, а 15 српских.

Таква су села у сливу Тетовске Бистрице: *Шийковица*, *Селце*. У тим селима данас живе само Арнаути, код којих су се очували српски називи и за поједина имања сеоска, као на пр. око села Селца: *Рамништије*, *Ливаде* и др. У тим и осталим селима постоје и црквишта.

У сливу *Боговинске Реке* таква су такође чисто српска имена села: *Ново Село*, *Селце Кече*, које је одмах испод Новог Села на једном поду с леве стране Боговинске Реке, потпуно збијено као и сва арнаутска насеља на тој страни. Близу Новог Села постоји *Ошаро Село* на десној страни Боговинске Реке, где су раније живели Срби; ту су ливаде, постоји *Извор*, а заостала су и гробишта. Сви су избегли од Арнаута, који су заузели село.

Српски елементи из ових крајева, где су се почели Арнаути насељавати махом је *напуштио* своја огњишта и прелазио или у блиска српска села или се даље кретао на И., а било је и случајева да су се *турчили*, али је карактеристично, да је било у мањој мери потурица у овим крајевима. У том се погледу разликују ове области од Горње Реке и крајева западно од Шаре и Кораба, где се српски елемент изгледа махом мухамеданизирао и поарнаутио или потурчио.

Као што је поменуто Срби, који су избегли од Арнаута у Качаничкој Клисури, прелазили су једним делом у блиска села Подгора (тетовског) и Доњег Полога, а исељавали су се и даље на И.; има их у области скопске Црне Горе, у селима Кучевишту¹ и Чучеру² од Качаника, у с. Љубанцима од Косова Поља. Исти је случај био и са Горњим и Доњим Пологом, као и са Кичевом.

На тај начин, поглавито исељавањем, а не турчењем знатно је ослабио српски елемент у овим областима. На пр. с. Доброште било је најпре чисто српско село, па је онда у њему било на 80 српских кућа, а 7 арнаутских, а сада је око 100 арнаутских, а 33 српске куће. Тако исто Горанце и готово сва друга села, где су Арнаути у већини. На томе слабљењу српског елемента нарочито су радиле неке паше (Мехмед

¹ Томић Св., Скопска Црна Гора (Насеља III), с. 451.

² Кљичовъ Василъ, Македонија, с. 122.

паша). Потурица тако исто има у овим крајевима, али мање. Такви су на пр. *Мустафалари* у с. Слатини (Доњи Полог); била два брата, па се један потурчио и од њега су ови, а од другог који се није хтео турчити воде порекло данашњи старинци у селу.

Ове области разликују се од Горње Реке и од области западно од Шаре и Кораба по томе, што је у њима, нарочито близу вароши, настао међу Арнаутима *процес турцизирања* у вези са јачим укореењивањем мухамеданства. У овим областима Арнаути губе своје национално обележје, зову се Турци. Има села (Бањица Г. и Д. до Гостивара и др.), где се говори и у кући и ван ове само турски, а служе се и српским говором (полошки дијалект); арнаутски знају само старији људи и по које дете у оним кућама, где су се женили из блиских села, у којима се говори арнаутски. Становници тих села, и ако су пореклом Арнаути, одрођавају се од оних, сматрајући се за Турке. Мухамеданска је вера код њих јаче укореењена и живот домаћи сличан животу варошких Турака.

Тако исто губе се њихове племенске и познате патријархалне особине Арбанаса. Престају бити сточари, нису више пљачкаши и грамжљиви у оној мери, добијају више склоности за рад и култивишу се стицајем различитих утицаја, нарочито по котлинама. Постају великим делом печалбари и у многоме се припитомљавају, постају мирнији и тиме се јако разликују од западних шарских и корабских Арнаута, који такође и њих пљачкају, нарочито стоку, те је сточарство и код ових Арнаута готово уништено.¹

Зауевши те крајеве Арнаути су наставили да се шире и даље источно од линије Кичево—Полог—Качаник—Косово. Нарочито су се брзо ширили у северо-источном правцу из-

¹ Примера ради помињем Ново Село на Шари, с леве стране Боговинске Реке. Преци становника овога села били су сточари, село је имало на 40.000 брва. Данас тога нема, сви иду у печалбу („гурбет“). Стоке не смеју чувати од Арнаута арамија из блиских западних крајева. Силазило је по 100 њих и одводило сву стоку сеоску, једни су отимали и гонили стоку, а други се борили. Пре десетак година, једнога дана из Новог Села погинуло је 14 Арнаута, који су покушали да врате стоку од својих саплеменика арамија. Човек од 45 година зна, да су у његово доба, девет пута сеоска говеда изишла на пашу и нису се вратила. Обично и чобане и говедаре отерају, па, ако се успротиве, побију. Са српских бачија на планини Бистри било је случајева, да су отерали по 3—4000 брва ситне стоке. Краву и коња ретко да је ко могао очувати више година у тим селима ближе Љуми и Дебру.

међу Прешева и Куршумлије ка јужној Морави. Зауевши Голак и планинско било на СЗ. и ЈИ. од њега почели су надирати ка СИ. у правцу Горње Мораве, Ветернице, Јабланице и Топлице. То је ишло веома брзо тако, да су у другој половини XIX. века њихови крајњи издаци били: у правцу Топлице већ на домашају Ниша, у правцу Јабланице и Ветернице дошли су били до самога Лесковца, а Врање је већ било окружено арнаутским насељима и у непосредној близини код Грделичке Клисуре прешли су били Мораву, населили Масурицу и зауевши Варденик (побивши чобане раселили село Варденик) почели загрожавати Власини и надирати у Крајиште. Да није било године 1878., ко зна где би се у томе правцу зауставили. Јужно од Врања, зауевши Горњу Мораву, прешли су били и Моравицу, држали прешевско развође (Мораве и Вардара) и надирали ка Пчињи. Исто тако од Тетова, Гостивара и Кичева ширили су се према Вардару, у правцу Калдрми Богаза и Суходолице ка Скопљу и од Кичева ка Поречу и даље на Вардар; последњи су покрети били тим јачи, што су били сузбијени са Мораве (1878 год.).

О ширењу Арнаута у овим крајњим северо-источним областима зна се детаљније и на основу тога као да се може окарактерисати и њихово раније продирање у извесним правцима. Познато је донекле и време доласка, начин насељавања као и област, откуда су дошли и какви су били ти први досељеници. Све говори у прилог томе, да се нису овамо ширили због какве пренасељености у својој домовини, већ су их на ову страну нарочито упућивали и насељавали; постојао је изгледа код Турака нарочити систем насељавања, чији циљ је био слабење и распарчавање српскога живља и приближавање ка границама тадашње Србије.

То се најбоље види из следећег излагања о насељавању Арнаута у тим крајњим североисточним областима: Г. Морави, Пољаници са Клисуром, Масурици, Јабланици и Топлици.

Познато је, да у *Горњој Морави* (извориште Биначке Мораве) живе махом Арнаути пореклом Фанде и Кабаши и да су се најстарији од њих доселили пре 60—80 година.¹ Такви су досељеници јамачно населили и област *Голака*, али је поред њих било и Арнаута, који су добегавали из својих крајева од крви, избегавајући тиме крвну освету.²

¹ Др. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балк. Полуострва CLXLIX.

² Насеља књ. III. с. 120 (Пољаница и Клисура).

Када су Арнаути заузели *Голак* са његовим северозападним и југоисточним оградима, настало је њихово ширење даље на Исток и СИ. у правцу познатих левих притока Јужне Мораве (Ветернице, Јабланице и Топлице). У *Пољаници* и *Клисури* (ветерничку) Арнаути су се почели досељавати тек од друге половине XVIII. в., када су те области биле насељене српским становништвом, као и сва села западно од Пољанице, откуда су Арнаути надирали.¹ До 1878. г. у Пољаници и Клисури било је на 18 арнаутских села. У блиској области Виногошу (старом Иногосту) било их је у с. Лепеници, а у непосредној близини вароши Врања било је 8 арнаутских села.

По *пореклу* Арнаути ових крајева делили су се у две групе. Главна маса била је пореклом из Малсије („Малсијани“) у Арбанији, било је Краснића („Краснићани“), Гаша („Гашњани“), Хота („Отњани“), Маљока и др. Било их је даље од Скадра („Шкодринци“), од Пећи и Ђаковице, од Дечана, Качаника, Новога Брда и других места, а многи су силазили са блиске планине Голака („Голакчани“). Један незнатан део чинили су Арнаути Ашани. Поред њих било је и Арнауташа као и Турака Читака.

Надирање Арнаута са З. у ове крајеве може се пратити и по узмицању и бегану Срба с те стране, које су Арнаути потискивали. Њих има готово у сваком старом селу Пољанице и Клисуре². Треба имати на уму да се ни Срби ових крајева нису турчили као они из западнијих крајева. Бегали су и напуштали имања, али веру нису мењали. И по њима се види, како су се Арнаути приближавали Пољаници и Клисури, док се нису почели најпосле настањивати, а то је било тек од друге половине XVIII. в. До 1878. г. арнаутских је кућа било само у Пољаници и Клисури на 250.

Није познато због чега су први досељеници Арнаути у својој правој домовини (Арбанији) напуштали своја огњишта и досељавали се у ове крајеве, који су при њихову доласку, били у главном насељени српским становништвом, те је према томе било излишно њихово досељавање. Њихов долазак изгледа чуднији тим пре, што је према З. било јамачно још крајева ређе насељених или и без насеља. Пада у очи, да су сви

¹ Опширније о томе в. Р. Т. Николић, Пољаница и Клисура, стр. 96. и 100. (Насеља књ. III).

² Ibid стр. 96. Види и посебни део у раду: Пољаница и Клисура.

први досељеници из Арбаније долазили у ове крајеве, тек пошто су се били потурчили. У почетку су се у овим крајевима понашали и као Хришћани и као Мухамеданци и тек у току времена постали су прави Мухамеданци¹. По томе изгледа да је напуштање њихове домовине у вези и са променом вере, а у ове далеке северо-источне области изгледа нарочито су били упућивани, како би заузимањем Ветерничке и Грделичке Клисуре, прекинули везу између Српских Земаља северно и јужно од тих клисура и да у случају рата буду од сметње нашем продирању уз Мораву, као што је доиста и било 1878. г.² То је вероватно и зато, што су ти крајеви онда били насељени, те није било потребе, да се нови досељеници насељавају. Уз то има потврде и друге врсте.

Начин, на који су се насељавали ти први далеки досељеници из Арбаније, изгледа необичан, али се по њему најбоље види она подла и просјачка особина арнаутске душе, као и то, да су били нарочито упућивани у ове крајеве према тадашњој Србији. Ти су се први Арнаути насељавали махом на превару, и тек после су се насилнички ширили, отимајући имања становницима. Када су се досељавали, били су јадни и жалосни. Најпре су обично долазили сами, а после су им стизале породице. Кукали су и преклињали, да их становници у селима, где су наишли, приме на конак. Ови су их из сажаљења примали у своју кућу, али се Арнаутин није више удаљавао из куће. Чим му стигне породица, смести се у кући, избаци све, што му не треба, па ће онда рећи ономе, који га је примио на конак: „Ја идем чак из Малсије, сад иди ти!“ Тако су се заселили први досељеници Арнаути готово у свима, нарочито пограничним селима Пољанице.³ На пр. у селу Добрејанцу (Пољаница) до доласка Арнаута живели су Срби и један „Грк“ са својом породицом. Породица, у чију је кућу

¹ Зна се, да су Арнаути у с. Лалинцу (ветерничка Клисура) славили славу и напустили је тек онда, када су им приметили Арнаути „Трстенчани“ (из с. Трстене у Пољаници), да су ови на тај начин: „пола Турци, а пола каури“. В. Пољаница и Клисура, с. 101. (Насеља књ. III).

² Онда су Арнаути били од велике помоћи Турцима. Тада су (1878.) пролаз долином Ветернице бранили сами Арнаути, којих је било на 1600. Види о томе опширније у: Пољаница и Клисура, стр. 103 (Насеља књ. III).

³ Веле: „Дође Арнаутин од Шкодру (Скадра), вије, моли, па се набије у кућу и ћути“. За тим му дође и чељад, па кад му помену, да из куће иде. Арнаутин одговара: „Зар ја да мрем“.

Арнаутин дошао, звала се, а и данас се зове Дабарци. У њихову кућу дошао Арнаутин са породицом и молио, веле: „Да коначимо, чорбаџи!“ Ови их примили на конак, али се Арнаути нису хтели више удаљавати из куће. Дабарци остану и даље у својој кући, али им Арнаути у брзо убију оца, те они побегну из села и дођу у Врање, где и данас живе, а „Грци“ су се потурчили и даље остали у селу.

Када су се тако настанили, почели би по том насилнички да се шире по осталим селима. Тако су се насилнички засељавали и Арнаути из блиских голачких села. Најпре су убијали чобане, а по том су се водиле формалне борбе приликом косидбе ливада; становници су их у први мах увек одбијали (Доброшево, Дреновац, Рождане), али су их ови најпосле ипак расељавали.

На тај су начин Арнаути захватили Пољаницу, Клисуру (ветерничку), блиску околину Врања и један део Виногоша. Најпре су били заузели ивична планинска села ових крајева, опколили ове области, па су се онда почели спуштати ка Ветерници и Морави. Пре самог ослобођења (1878. г.) Арнаути су се припремали да у центру Пољанице (у с. Градњи) заузму плодну долину „Лазину“. Дреновчани су морали примити Арнаутину за пољака. Од Големосељана су Арнаути из Остре Главе отимали земљу. Становници Крушеве Главе због побујаних Арнаута (око 7) већ су се припремали да беже. Уопште до 1878. г. Пољаничани су били у непрестаној борби са Арнаутима и да није било ослобођења, јамачно не би до данас било ниједнога српског села у Пољаници.

И у областима на СЗ. од Пољанице у *Јабланици* и *Топлици* изгледа слично порекло Арнаута и начин засељавања као у Пољаници и Клисури. Тако је на пр. познато, да је у јабланичком селу Липовици било Краснића и Арнауташа,¹ а и данас живе Арнаути: у с. Тупалу Гаши и Бериши, у Сијарини и Дукату Гаши и Хоту, у Свирцима Бериши, у Гровцу Арнаути су из Малсије. У Топлици у селу Драгуши било је Арнаута од племена Шаља, у селима Џигољу и Костеници Арнаути су били пореклом од Ђаковице („од Ђаково“), у Девчи од племена Бериша и др.

Изузимала се од ових крајева у неколико *Масурица*, крајња североисточна област, у којој су Арнаути живели до

¹ Р. Т. Николић, Пољаница и Клисура, с. 99. (Насеља књ. III).

1878 г. У њој је било до ослобођења (1878 г.) на 546 кућа, рачунајући у њих и куће неких блиских арнаутских села (Јелашнице, Врбова).

Нема поузданих података о времену, када су се први Арнаути населили у Масурици. Судећи по предањима, развијеним селима, народности, по добрим кућама и осталоме стању арнаутских насеља до 1878 г., Арнаути су се овде населили раније, но они у блиским западним областима (у Пољаници, Клисурци). Морало је протећи доста времена, док су се села развила онако велика, каква су била до 1876 г., као и док су Арнаути постали „Турци“—мухамеданци, јер се као такви нису доселили, били су „Латини“. И овде се са пријемом мухамеданске вере поступно вршио процес турцизирања као у Пологу Г. и Д. близу вароши. Изгледа по свему, да су се они најпре населили у Масурици у другој половини XVII в. или почетком XVIII в. О томе биће на другом месту опширније.

Први досељеници Арнаути дошли су у ову област с Југа, долином Мораве, а пореклом су били *Фанде* („Фандовчани“). Њихова прва кућа је била у Масуричком Пољу и то у с. Масурици, одакле су се после ширили у остала села. У с. Дугојници било је *Гаша*. За остале се не зна ближа одредба племена.

У овој су се области први досељеници Арнаути у први мах населили ради заштите становника у с. Масурици. Када су по том ојачали економно и намножили се, почели су се насилнички ширити. Најпре су почели убиствима расељавати становнике с. Масурице, а по том и остале. У с. Масурици су убили два детета и принудили становнике да се селе. У Сурдулици су насилнички притисли нека имања, убили Стевана Пусуљу и населили се. По том су почели отимачине у Алакинцу, Дугојници, Лменчи и редом по свом Масуричком Пољу. У Алакинцу имали су најпре кошаре, па су се по том стално настанили. У Дугојници су држали у први мах трмке, па су по том прешли и тамо се населили. Тако су редом захватили село за селом. Становници су узмицали у блиска планинска села. Пре 80—90 година насилнички су заузели и Варденик, пошто су убиствима (Стојана Ђурчијевог и Станимира Бонце) раселили село Варденик. Од тада је било по Варденику сточара Арнаута Ашана, пореклом од Тетова.

Арнаута је местимице било и у данашњој југозападној

Бугарској, а можда и даље на И.¹, али њихова појава нема везе са овим систематским ширењем Арнаута према Србији.

Тако на пр. има трагова о Арнаутима у с. Милевцима (под Милевском Планином у Ђустендилском Крајишту). У овоме селанцу једна се породица зове *Арнаути* („Арнауће ги викат, так им прекор’т“) и чини *Арнаућску Малу*. Само је неизвесно, да ли су тако прозвани, што су ту боравили Арнаути чобани, или су становници арнаутских особина или им је порекло из Арбаније. Од правих Арнаута треба разликовати „Албанце“ као што је једна породица у Кошареву (Знепољско Крајиште), који су православне вере и свакако порекла српског (презивају се на — *ић*), а овде су се доселили од Дебра и у многоме се изједначили са осталим становницима.²

Досељеника из Арбаније има и у другим правцима. Тако их на пр. у незнатном броју има у Морихову,³ на данашњој јужној граници Србије, а свакако ће их бити и у другим областима и можда су их Турци као мухамеданце нарочито насељавали.

Од великог ће интереса бити систематско проучавање овог страног елемента у свима областима, где га је код нас заостало после рата 1912—1913 год. Од нарочитог интереса за нас биће констатовање многобројних Арнаута међу данашњим Арнаутима. Овим је саставом у том погледу учињен само незнатан покушај и у неколико наговештен правац проматрања.

СВРЉИШКА КОТЛИНА ✓

од Мих. Ј. Богивевића.

Сврљишка Котлина је једна од пространијих котлина у Србији са средњом апсолутном висином око 460 м. Има готово правилан елиптичан облик, који се у горњем делу, од Пандирала до Бајине Главе, знатно сузи, те добија изглед

¹ О Арнаутима у Бугарској раније и данас види: Dr. C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien 1891. с. 124—125.

² Р. Т. Николић, Власина и Крајиште, с. 326.

³ Др. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, с. 321.